

Journal of Islamic Law Research

پژوهش‌نامه حقوق اسلامی

A New Investigation into the Amount of Diya (Blood Money) for the Loss of Benefits and Senses of Bodily Organs: A Critique of the Approach of Iran's Islamic Penal Code

Author: Mohammad Javad Mohammadi

Stable URL: <https://doi.org/10.30497/law.2024.247078.3637>

کاوشی نو در مقدار دیه زوال منافع؛ نقدی بر رویکرد قانون مجازات اسلامی

نویسنده: محمدجواد محمدی

پیوند دائمی: <https://doi.org/10.30497/law.2024.247078.3637>

Copyright 2025 The Author(s).

Published by *Imam Sadiq University*, Tehran, Iran.

This work is fully Open Access under the Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International (CC BY-NC 4.0) license, allowing non-commercial use, distribution, and reproduction in any medium, provided the original work is properly cited and not modified. *Islamic Law Research* strictly follows the ethical guidelines of the Committee on Publication Ethics (COPE), which all readers, authors, reviewers, and editors are expected to observe and uphold.

A New Investigation into the Amount of Diya (Blood Money) for the Loss of Benefits and Senses of Bodily Organs: A Critique of the Approach of Iran's Islamic Penal Code

Mohammad Javad Mohammadi • Department of Jurisprudence and Criminal Law, Higher
Institute of Jurisprudence and Islamic Studies, Qom, Iran. mjmohammadi62@gmail.com

Abstract

1. Introduction

Diya (Blood Money) is a fundamental concept in Islamic jurisprudence, serving as a prescribed monetary compensation for unintentional harm inflicted upon an individual's life, body, or specific benefits. In instances where intentional harm occurs but retribution (Qisas) is not applicable, Diya functions as an alternative punitive measure. The amounts designated for Diya are explicitly defined within Islamic law, ensuring a standardized approach to compensation for specific harms.

In contrast, Arsh (in the meaning of variable compensation) pertains to cases where the specific amount of compensation is not predetermined by Islamic law. Here, the judiciary evaluates the nature and severity of the harm, its impact on the victim's health, and the extent of the damage. The court considers the established Diya amounts and consults expert opinions to determine a fair compensation. While Arsh shares similarities with Diya in its compensatory purpose, it differs in the lack of precise quantification within Islamic rulings.

The loss or impairment of organ benefits and senses is a common consequence of injuries, making the determination of appropriate Diya or Arsh amounts a critical issue in Islamic jurisprudence. Numerous legal texts address physical injuries to external organs, detailing cases of cutting, breaking, and dislocating, among others. However, specific guidance on the loss of certain bodily benefits is limited, often confined to key senses like vision, hearing, voice, and intellect. This paucity of explicit narrations for many other bodily benefits raises important legal questions.

The central issue is: What is the ruling for harms that cause the loss of benefits not explicitly mentioned in Islamic narrations? Can a systematic rule be deduced from existing specific or general texts to determine the Diya for these unmentioned benefits, or should these cases default to Arsh? This question

holds significant practical importance, especially for judicial bodies tasked with determining compensation in a modern context.

Although some early and contemporary Islamic jurists have briefly touched upon this issue, their discussions are typically succinct and reference a singular principle without extensive analysis. Similarly, Iran's Islamic Penal Code of 2013 specifies Diya for cases mentioned in narrations but defaults to Arsh for others (Article 708). There is a noticeable gap in comprehensive research on establishing criteria for determining Diya amounts for the general loss of benefits.

2. Research Question

The primary research question guiding this study is:

What is the appropriate legal ruling for harms resulting in the loss or impairment of bodily organ benefits and senses not explicitly mentioned in Islamic narrations and hadiths?

Sub-questions include:

Can a systematic rule be derived from existing specific or general Islamic legal texts to determine the Diya for these unmentioned benefits?

Should these cases be governed under Arsh, similar to other unmentioned instances?

How does Iran's Islamic Penal Code of 2013 address these cases, and what are the implications for judicial practice?

3. Research Hypothesis

The hypothesis of this research is that a systematic and generalizable rule can be deduced from the compilation of specific and general Islamic legal texts to determine the Diya for the loss of bodily organ benefits and senses not explicitly mentioned in narrations.

4. Methodology & Framework, if Applicable

By integrating doctrinal research with practical considerations, the study seeks to bridge the gap between traditional jurisprudence and contemporary legal needs. The proposed framework aspires to inform legal reform efforts in Iran and other jurisdictions applying Islamic law, ultimately contributing to a more just and equitable legal system.

5. Results & Discussion

The research uncovers significant gaps in both Islamic jurisprudence and contemporary legal frameworks regarding the determination of Diya for the loss or impairment of bodily organ benefits and senses not explicitly mentioned in traditional texts.

One of the key findings is that injuries resulting in the loss of primary benefits—those essential to an individual's life and livelihood—warrant the

imposition of a full Diya. This aligns with the objectives of Sharia (Maqasid al-Sharia) in promoting justice and equitable compensation. For instance, the loss of critical senses like sight or hearing, which profoundly affect an individual's ability to function independently, traditionally mandates a full Diya. By extrapolating this principle, other essential benefits not explicitly mentioned can also be considered for full Diya.

Conversely, the impairment or loss of benefits that have a lesser impact on daily living and do not significantly disrupt an individual's life should be compensated through Arsh. This distinction underscores the importance of assessing the severity and impact of the harm when determining compensation. The study critiques the general guideline in Article 708 of Iran's Islamic Penal Code of 2013, which mandates Arsh for all unspecified benefits lacking textual support in Islamic scripture and tradition. This blanket approach does not fully align with the nuanced principles found in Islamic jurisprudence.

The research also highlights practical challenges faced by judicial bodies. The lack of explicit guidance for numerous bodily benefits leads to inconsistencies in compensation and potential injustices. By proposing a systematic rule derived from existing legal texts, the study aims to enhance the consistency and fairness of Diya determinations.

6. Conclusion

In conclusion, the study finds that paralysis or weakness lacks a singular definition in Islamic jurisprudence and may occur with or without the loss of bodily benefits, whether in whole or in part. The general application of Arsh for all unspecified benefits, as mandated by Article 708 of Iran's Islamic Penal Code of 2013, does not fully conform to the principles established in Islamic law. Arsh, being a compensation amount not explicitly prescribed, relies heavily on judicial discretion and may not adequately reflect the severity of certain harms.

The research establishes that when an injury leads to the loss of a primary benefit critical to an individual's life and livelihood, the imposition of a full Diya is warranted. This is supported by general hadiths and Shi'a narrations concerning the loss of bodily benefits and senses. For benefits with a lesser impact on daily life, whose absence does not significantly disrupt an individual's functioning, Arsh remains the appropriate form of compensation.

In cases where uncertainty arises regarding the importance of certain benefits and their categorization within the aforementioned groups, the study concludes that full Diya should not be applied. Instead, Arsh should be assigned to ensure fair and equitable compensation. This approach advocates for a more nuanced application of Islamic legal principles, ensuring that compensation accurately reflects the impact of the harm on the victim's life.

Keywords: Unintentional Crime, Diya, Organ Benefits, Arsh, Compensation.

کاوشی نو در مقدار دیه زوال منافع؛ نقدی بر رویکرد قانون مجازات اسلامی

محمدجواد محمدی * گروه فقه و حقوق جزا، مؤسسه عالی فقه و علوم اسلامی، قم، ایران.
mjmmohammadi62@gmail.com

چکیده

تعیین میزان دیه در جنایات مختلف، نیازمند وجود نص شرعی است. پیرامون اعضای خارجی افزون‌بر بیان موارد خاص، قواعد کلی متعددی از روایات قابل برداشت است. اما نسبت به جنایات موجب زوال منافع، قاعده خاصی در آثار فقهی مشاهده نمی‌شود. روایات وارده در این ساحت نیز منحصر در برخی موارد خاص مانند بینایی و شنوایی است؛ از این رو، کشف احکام جنایات وارد بر منافع و حواس دشوار است. دور از نظر نیست که قانون‌گذار ایرانی در ماده ۷۰۸ از کتاب چهارم قانون مجازات اسلامی مصوب ۱۳۹۲، زوال دائم یا موقت موارد غیرمنصوص را موجب ارش دانسته است. با این همه، به نظر می‌رسد با تحلیل روایات بیان‌گر دیه منافع خاص و برخی روایات عام، می‌توان به ضابطه‌ای کلی نسبت به تعیین دیه زوال منافع دست یافت. این مقاله با اتخاذ روش اجتهادی، کوشیده است تا با ارزیابی ادله و مستندات عام مبحث دیات و نیز روایات خاص وارده پیرامون اتلاف منافع خاص، به یک معیار کلی در تعیین میزان دیه زوال منافع نائل شود. ماحصل پژوهش از این قرار است که بر اساس صحیح هاشم و مجموع روایاتی که پیرامون دیه منافع خاص وارد شده است، از بین بردن منافع اساسی بدن که نقش مهمی در زندگی بشر دارد، موجب ثبوت دیه کامل خواهد بود.

واژگان کلیدی: جنایت غیرعمد، دیه جنایت، منافع اعضاء، ارش، جبران خسارت.

مقدمه

از بین رفتن منافع اعضا یا نقصان آن از جمله آسیب‌های متداولی است که بر اثر ورود صدمات اتفاق می‌افتد. از این رو تعیین میزان دیه یا ارش جنایات موجب زوال یا نقصان منافع، از مسائل حائز اهمیت در فقه دیات است. درباره اعضای خارجی و انواع جنایات وارد بر آن - اعم از قطع و شکستن و در رفتن و نیز جنایاتی مانند حارصه، دامیه، باضعه، متلاحمه و... - نصوص شرعی فراوانی وارد شده است. بخش عمده این نصوص بیان‌کننده احکام موارد جزئی و پاره‌ای دیگر نیز بیان‌کننده ضوابط کلی و قواعد عام دیه جنایت بر اعضاست؛ هرچند درباره زوال منافع نیز روایاتی وارد شده است. بالاین حال، این روایات تنها ناظر به معدودی از منافع مانند بینایی، شنوایی، صوت، عقل و... است و نسبت به بیشتر منافع موجود در بدن، روایت خاصی مشاهده نمی‌شود. از این رو جای این پرسش باقی است که حکم جنایات موجب از بین بردن منافع غیرمنصوص چیست؟ آیا می‌توان از مجموعه نصوص جزئی یا برخی نصوص کلی، میزان دیه این منافع را به شکل قاعده‌مند استخراج کرد یا این موارد نیز مانند دیگر موارد غیرمنصوص محکوم به ارش است؟

پیشینه این بحث در آثار جمعی از فقیهان متقدم و متأخر دیده می‌شود، اما بسیار مختصر و کوتاه بوده و حداکثر در یک یا دو سطر به یکی از مستندات قاعده اشاره شده است. در هیچ‌یک از این آثار، بحث مبسوط و مستقلی درباره این موضوع دیده نمی‌شود. قانون مجازات اسلامی نیز در فصل ۵ از بخش ۲ - مقادیر دیات - به بیان دیه موارد منصوص در روایات بسنده کرده و در دیگر موارد، حکم به ارش کرده است. مقالات و پژوهش‌های منتشر شده نیز بحث زوال منفعت را از جهات دیگری دنبال کرده‌اند مانند تداخل دیات منافع در جنایت بر اعضا در مواردی که زوال منفعت در طول جنایت بر عضو حادث شده است و اینکه آیا می‌توان جنایت بر عضو را به دلیل تداخل نادیده انگاشت (زرگریان، ۱۴۰۱، صص. ۱-۱۱؛ فروغی و توانگر، ۱۳۹۵، صص. ۱۸۳-۲۱۲). همچنین، اینکه زوال منافع ناشی از آسیب مغزی از لحاظ اینکه آسیبی تبعی است، آیا مشمول قاعده تداخل دیات است یا خیر (پورصدقی و ساعی، ۱۴۰۲، صص. ۱-۱۱) به نظر می‌رسد این تحقیق، نخستین پژوهش درباره ضابطه تعیین میزان دیه زوال منافع به شکل عام است. از سوی دیگر، اهمیت این موضوع و کثرت حوادثی که موجب زوال منافع گوناگون می‌شود، ضرورت حل این مسئله را به‌خصوص برای محاکم قضایی که مرجع تعیین دیه و ارش هستند،

دوچندان می‌سازد.

این پژوهش با هدف کشف ضابطه شرعی در تعیین میزان دیه از بین بردن منافع غیرمنصوص و با رویکرد به تحلیل و نقد مواد مرتبط با دیه منافع (مواد ۶۷۵ تا ۷۰۸) قانون مجازات اسلامی، به مطالعه متون روایی و فقهی می‌پردازد. شیوه پژوهش در این مقاله، تحلیلی، انتقادی و اجتهادی است. گردآوری محتوا نیز به روش کتابخانه‌ای و جست‌وجو در منابع فقه است. از این‌رو در ادامه پس از تفسیر برخی اصطلاحات مرتبط و تفکیک زوال منفعت از شلل، به سراغ ادله تعیین دیات منافع اعم از نصوص عام و خاص رفته است و می‌کوشد با ارزیابی ادله موجود، به نتیجه‌ای روشن دست یابد.

۱. مفهوم‌شناسی

پیش‌نیاز ورود به محتوای اصلی، تعریف و بازشناسی برخی واژگان رایج در این پژوهش و دیگر پژوهش‌های مرتبط است. واژه منفعت با این عنوان در روایات باب دیات موضوع حکم قرار نگرفته، اما به دلیل نقش محوری آن در موضوع این تحقیق، ازجمله واژگانی است که نیاز به تفسیر دارد. تعیین وضعیت واگرایی و هم‌گرایی میان مفهوم زوال منفعت و شلل عضو نیز از دیگر موضوعات ضروری در بخش ادبیات پژوهش است که به شناخت بهتر نصوص مشتمل بر حکم شلل اعضا و تعیین رابطه آن با زوال منفعت کمک خواهد کرد.

۱.۱. منفعت

«منفعت» از ریشه «نفع» و معنایی متضاد با مفهوم ضرر است (ابن فارس، ۱۴۰۴ق، ج ۵، ص. ۴۶۳؛ ابن سیده، ۱۴۲۱ق، ج ۲، ص. ۱۸۷؛ ابن منظور، ۱۴۱۴ق، ج ۸، ص. ۳۵۸). واژه «ضرر» (با فتح حرف ضاد) به معنای نقصان در شیء است (ازهری، ۱۴۲۱ق، ج ۱۱، ص. ۳۱۴؛ ابن عباد، ۱۴۱۴ق، ج ۷، ص. ۴۲۹؛ واسطی زبیدی، ۱۴۱۴ق، ج ۷، ص. ۱۲۳). از این‌رو به مردی که توانایی دیدن نداشته و نابینا باشد «رجل ضریر» گفته می‌شود (راغب اصفهانی، ۱۴۱۲ق، ص. ۵۰۴؛ زمخشری، ۱۳۸۶، ص. ۱۶۶؛ فیومی، بی‌تا، ص. ۳۶۰). نفع در عبارات برخی لغت‌دانان معادل فایده و بهره دانسته شده است (زمخشری، ۱۳۸۶، ص. ۱۸۱؛ قرشی، ۱۴۱۲ق، ج ۷، ص. ۹۶). مصطفوی در بیان ریشه اصلی این واژه می‌گوید این واژه در اصل به معنای خیری است که برای

انسان یا غیرانسان حاصل می‌شود؛ چه آن خیر مادی باشد و چه معنوی و نقطه مقابل آن، ضرر است که به معنای شری است که متوجه شیء و موجب نقصان در آن می‌شود (مصطفوی، بی‌تا، ج ۱۲، ص. ۲۲۴).

این واژه در اصطلاح فقهی در مقابل اعضا به کار رفته است. برخی فقیهان در تفسیر این واژه در مبحث دیات چنین گفته‌اند که مراد از اطراف - در قاعده دیه اعضای تکی و دوتایی - اعضای بدن و [نیز] قوای بدن است که از این قوا تعبیر به منافع می‌شود (جزایری، بی‌تا، ص. ۱۰۳). شهید اول نیز جنایت بر منفعت را در مقابل جنایت بر جرم دانسته است (عاملی، ۱۴۱۴ق، ج ۴، ص. ۵۵۳). برخی از منافع نام‌برده در باب دیات عبارت‌اند از عقل، شنوایی، بینایی، بویایی، چشایی، توانایی انزال، نگهداری ادرار (حلی (محقق)، ۱۴۰۸ق، ج ۴، صص. ۲۵۵-۲۵۷).

برخی حقوق‌دانان در تشریح مواد قانون مجازات اسلامی، منفعت را این‌گونه تفسیر کرده‌اند که «هر عضوی دارای جسم مادی و منفعت معنوی است. منفعت عضو به مجموع نیروهای غیرمادی اطلاق می‌شود که خداوند در اعضای بدن انسان به‌طور معین یا غیرمعین قرار داده است» (زراعت و شهرآبادی، ۱۳۹۶، ج ۵، ص. ۲۲).

بنابراین، مقصود از منفعت چه در فقه و چه در قانون، معنای عامی است که شامل حواس پنج‌گانه - بینایی، شنوایی، بویایی، چشایی و لامسه - و غیرحواس - گویایی، تعقل، شیردهی، خوابیدن و باروری - می‌شود (حاجی ده‌آبادی، ۱۳۸۷، ص. ۸۷).

۲.۱. تفاوت زوال منفعت و شلل عضو

شلل عضو در کتاب‌های لغت به معنای فاسد شدن، خشک شدن عضو یا عروق آن و از بین رفتن آمده است (فراهیدی، ۱۴۱۰ق، ج ۶، ص. ۲۱۸؛ جوهری، ۱۴۱۰ق، ج ۵، ص. ۱۷۳۷؛ ابن فارس، ۱۴۰۴ق، ج ۳، ص. ۱۷۴؛ حمیری، ۱۴۲۰ق، ج ۵، ص. ۳۳۴۵؛ ابن منظور، ۱۴۱۴ق، ج ۱۱، ص. ۳۶۰؛ واسطی زبیدی، ۱۴۱۴ق، ج ۱۴، ص. ۳۸۴؛ طریحی، ۱۴۱۶ق، ج ۵، ص. ۴۰۴؛ فیومی، بی‌تا، ج ۲، ص. ۳۲۱). «عین شلاء» به معنای چشمی است که بینایی آن از بین رفته است (ابن سیده، ۱۴۲۱ق، ج ۷، ص. ۶۹۶؛ ابن منظور، ۱۴۱۴ق، ج ۱۱، ص. ۳۶۰؛ واسطی زبیدی، ۱۴۱۴ق، ج ۱۴، ص. ۳۸۴؛ زمخشری، ۱۳۸۶، ص. ۱۵۷). «الیدالشلاء» به دستی گفته می‌شود که به دلیل مرض و

آفت، صاحب آن نمی‌تواند آنچه اراده کرده است، انجام دهد (جزری، بی‌تا، ج ۲، ص. ۴۹۸). در قانون مجازات اسلامی، «فلجی» معادل واژه شلل دانسته شده و در مواد مختلف - مانند مواد ۵۶۴، ۶۰۲، ۶۰۹، ۶۳۴، ۶۴۴، ۶۴۷ و ۶۶۳ - جایگزین این واژه شده است. همچنین، در تبصره ماده ۳۹۵، قانون‌گذار مقرر داشته است «عضو ناسالم، عضوی است که منفعت اصلی آن از بین رفته باشد مانند عضو فلج و در غیر این صورت عضو سالم محسوب می‌شود؛ هرچند دارای ضعف یا بیماری باشد».

بر اساس آنچه فقیهان در کتاب‌های فقهی بیان داشته‌اند، شلل اعضا دارای معنای واحدی نیست. برای مثال، فلجی دندان‌ها و ناخن‌ها به معنای سیاه شدن آن دو و نیز لق شدن دندان است. شلل گوش به معنای خشک شدن و انقباض آن است (حلی (علامه)، ۱۴۲۰ق، ج ۵، ص. ۵۸۷). شلل بینی به‌وضوح معنا نشده و به معنای فساد بینی دانسته شده است (عاملی، ۱۴۱۲ق، ج ۲، ص. ۴۳۲؛ طباطبایی حائری، ۱۴۱۸ق، ج ۱۶، ص. ۴۳۸). شلل لب‌ها به معنای وارفتگی و آویزان شدن آن است (عاملی، ۱۴۱۲ق، ج ۲، ص. ۴۳۲؛ اردبیلی، ۱۴۰۳ق، ج ۱۴، ص. ۳۷۲). شلل دست، پا و انگشتان به معنای ناتوانی در راه رفتن و اعمال حرکتی است (حلی (علامه)، ۱۴۲۰ق، ج ۵، صص. ۵۹۶-۵۹۷؛ مجلسی، ۱۴۱۶ق، ج ۱۰، ص. ۲۴۵).

بنابراین، شلل یا فلجی دارای معنای واحدی نیست و ممکن است همراه با زوال منفعت - اعم از همه منافع یا برخی منافع - یا بدون آن باشد. برای مثال، فلجی پا همراه با عدم توانایی اعمال حرکتی مانند راه رفتن است، اما فلجی لاله گوش که اساساً از اعضای حرکتی نیست، به معنای خشک شدن و انقباض گوش است.

برخی از حقوق‌دانان معتقدند میان زوال منفعت، فلج شدن و خشک شدن عضو تفاوت است. «فلج عضو به حالتی گفته می‌شود که صدمه به عصب عضو موجب اخلال در حرکت فیزیکی آن عضو شود، اما از بین رفتن منفعت به معنای معیوب شدن وظایف غیرمادی عضو است. برای مثال، فلج بینی مانع حرکت آن می‌شود، اما [زوال] منفعت بینی به معنای عدم بویایی آن است. پس ممکن است بینی شخصی فلج شود، اما بویایی داشته باشد». همچنین، خشک شدن متفاوت از این دو واژه است و «معمولاً به حالتی گفته می‌شود که رشد عادی عضو متوقف و فاقد روح و جان می‌شود» (زراعت و شهرآبادی، ۱۳۹۶، ج ۵، صص. ۲۲ و ۲۳).

این سخن از ابعاد مختلف تأمل برانگیز است. نخست اینکه، ممکن است فلجی از نگاه پزشکی منحصر در آسیب به عصب عضو و اخلال حرکت فیزیکی آن باشد، اما از نظر فقهی و حقوقی، مطابق آنچه در عبارات فقیهان و نیز مواد قانونی - که پیش از این بیان شد - فلجی لزوماً به همراه اخلال در حرکت فیزیکی نیست؛ زیرا اساساً بسیاری از اعضا که واژه فلجی در قانون و شلل در فقه نسبت به آن‌ها به کار رفته است، دارای حرکت نیستند مانند گوش، بینی، ناخن، دندان، پستان و

دوم اینکه، آنچه به عنوان منفعت بینی انگاشته شده، منفعت بینی نیست. همچنان که در ماده ۵۴۵ قانون مجازات اسلامی به درستی بیان شده است، منفعت شنوایی و بویایی قائم به لاله گوش و بینی نیست؛ هرچند این اعضا در کیفیت و تسهیل منفعت مؤثر هستند برخلاف چشم. از این رو اگر بر اثر قطع بینی، منفعت بویایی زایل یا ناقص شود، هریک از قطع عضو و زوال منفعت، دیه جداگانه دارد در حالی که کندن چشم تنها موجب یک دیه است؛ زیرا منفعت بینایی قائم به چشم است. از این رو ادعای اینکه منفعت بینی همان بویایی و زوال منفعت بینی به معنای زوال بویایی است، ناصواب است.

سوم اینکه، تفکیک خشک شدن از فلج شدن عضو به شکل مطلق صحیح نیست. فقیهان در موارد متعدد شلل عضو را به معنای خشک شدن آن عضو دانسته‌اند. برای مثال، امام خمینی در تفسیر شلل دست می‌گوید «شلل به معنای خشک شدن دست است؛ به گونه‌ای که از اطاعت و تبعیت نفس انسان بیرون باشد و کارکرد خود را نداشته باشد» (موسوی خمینی، ۱۳۶۶، ج ۲، ص. ۵۴۱)؛ همچنان که جمعی از لغت‌دانان «شلل‌الید» را - با حفظ این نکته که «فلج شدن» در ادبیات قانونی معادل «شلل» در ادبیات فقهی است - به معنای خشک شدن دست معنا کرده‌اند (ابن سیده، ۱۴۲۱ق، ج ۷، ص. ۶۹۶؛ ابن منظور، ۱۴۱۴ق، ج ۱۱، ص. ۳۶۰؛ واسطی زبیدی، ۱۴۱۴ق، ج ۱۴، ص. ۳۸۴؛ زمخشری، ۱۳۸۶، ص. ۱۵۷؛ ازدی، ۱۳۸۷، ج ۲، ص. ۷۲۶). شیخ طوسی استحشاف و خشک شدن لاله گوش را به معنای شلل گوش دانسته است (طوسی، ۱۳۸۷ق، ج ۷، ص. ۱۲۵؛ فاضل لنکرانی، ۱۴۱۸ق، ص. ۱۳۸). همچنین، شلل فرج در سخن برخی فقیهان به معنای استحشاف آن دانسته شده است (فاضل هندی، ۱۴۱۶ق، ج ۱۱، ص. ۳۹۸؛ عاملی، بی‌تا، ج ۱۰، ص. ۴۴۹).

نتیجه اینکه، نسبت میان فلجی با خشک شدن عضو تباین نیست. همچنین، فلجی در اعضای غیرحرکتی متفاوت از اعضای حرکتی است و حسب مورد ممکن است توأم با زوال تمام منافع عضو، زوال منفعت اصلی عضو یا بخشی از آن باشد.

۲. دیه منافع در قانون مجازات اسلامی

قانون مجازات اسلامی مصوب ۱۳۹۲ در فصل‌های ۴ و ۵ از بخش مقادیر دیه، به بیان احکام مرتبط با دیه منافع پرداخته است. از نظر قانون‌گذار درباره میزان دیه زوال منافع، قاعده کلی وجود ندارد. در نگاه کلی، میزان دیه یا ارزش زوال منفعت در قانون به دو دسته تقسیم می‌شود. دسته نخست شامل مواد ۶۷۵، ۶۸۲، ۶۸۹، ۶۹۳، ۶۹۷، ۶۹۸، ۷۰۴، ۷۰۵ و ۷۰۷ است که به ترتیب احکام زوال هریک از عقل، شنوایی، بینایی، بویایی، صوت، گویایی، نگهداری ادرار، ضبط دائم مدفوع یا ادرار بیان شده است. مطابق مواد مقرر، زوال کامل هریک از منافع یادشده موجب دیه کامل است.

دسته دوم شامل مواد ۶۹۵، ۷۰۶ و ۷۰۸ است. در ماده ۶۹۵ زوال حس چشایی و در ماده ۷۰۶ از بین بردن قدرت انزال یا تولیدمثل مرد یا بارداری زن یا از بین بردن لذت مقاربت زن یا مرد محکوم به ارزش شده است. ماده ۷۰۸ نیز به شکل کلی مقرر کرده است «از بین بردن یا نقص دائم یا موقت حواس یا منافع دیگر مانند لامسه، خواب و عادت ماهانه و نیز به وجود آوردن امراضی مانند لرزش، تشنگی، گرسنگی، ترس و غش موجب ارزش است».

۳. دیدگاه‌های فقهی

از بین بردن برخی منافع مانند بینایی، شنوایی، بویایی، تکلم و... در روایات باب دیات به‌طور صریح بیان و موجب دیه کامل دانسته شده است. از این‌رو نسبت به این دسته از منافع اختلاف‌نظری دیده نمی‌شود. محور اختلاف‌نظر فقیهان درباره منافی است که به‌طور صریح در روایات باب دیات بیان نشده‌اند مانند منفعت چشایی، راه رفتن، حرکت دست‌ها، لامسه و بارداری. در رابطه با دیه یا ارزش این دسته از منافع، دو دیدگاه متفاوت از سوی فقیهان ابراز شده است.

۱.۳. ثبوت ارش

برخی فقیهان معتقدند که درباره این دسته از منافع، هیچ روایت عام یا خاصی وارد نشده است. بنابراین، منافع فوت شده اعضای بدن که در متون روایی دیده‌ای برای آن‌ها تعیین نشده، به مقتضای قاعده «کل ما لا تقدیر فیه شرعا ففیه الارش» که از قواعد مشهور باب دیات است (حلی (محقق)، ۱۴۰۸ق، ج ۴، ص ۲۴۴؛ حلی (علامه)، ۱۴۲۰ق، ج ۵، ص ۶۲۲؛ اردبیلی، ۱۴۰۳ق، ج ۱۴، ص ۳۵۵؛ نجفی، ۱۴۰۴ق، ج ۴۳، ص ۱۶۸؛ موسوی خمینی، ۱۳۶۶، ج ۲، ص ۵۷۰)، مشمول حکم به ارش هستند (فاضل هندی، ۱۴۱۶ق، ج ۱۱، ص ۴۲۰؛ موسوی خمینی، ۱۳۶۶، ج ۲، ص ۵۹۲؛ فاضل لنکرانی، ۱۴۱۸ق، ص ۲۴۱؛ نجفی، ۱۴۰۴ق، ج ۴۳، ص ۳۰۹؛ موسوی خویی، بی‌تا، ج ۴۲، ص ۴۴۹).

۲.۳. ثبوت دیه کامل

جمعی از فقیهان نیز معتقدند منافع نیز مانند اعضای تکی بدن هستند؛ همچنان‌که ائتلاف اعضای تکی بدن مثل بینی، زبان و آلت، دیه کامل دارند، از بین بردن منافع نیز سبب ثبوت دیه کامل است (عاملی، بی‌تا، ج ۲، صص ۱۹ و ۲۰؛ عاملی، ۱۴۱۳ق، ج ۱۵، ص ۴۵۰؛ حلی (علامه)، ۱۴۱۰ق، ج ۲، ص ۲۴۳؛ فیض کاشانی، بی‌تا، ج ۲، ص ۱۴۵؛ سبزواری، ۱۴۱۳ق، ج ۲۹، ص ۲۸۷). علامه حلی برخی از موارد را به این شرح بیان کرده است که از بین بردن قوه چشایی دیه کامل دارد. از بین بردن منفعت راه رفتن و بطش (قدرت حرکت دست) دیه کامل دارد. ائتلاف قوه اخراج منی و آبستن کردن موجب دیه کامل است. از بین بردن قوه شیر دادن موجب ارش است. از بین بردن لذت بردن از نزدیکی و خوردن غذا - اگر ممکن باشد - موجب دیه کامل است (حلی (علامه)، ۱۴۱۰ق، ج ۲، ص ۲۴۳). مطابق نظر ایشان، دیه کامل منحصر در زوال منافع منصوص نیست، اما شامل همه منافع نیز نمی‌شود. از این رو در از بین بردن قوه شیر دادن حکم به ارش کرده است.

شهید ثانی نیز درباره از بین بردن قوه چشایی می‌گوید «درباره قوه چشایی، دلیلی که به‌طور خاص دلالت کند که ائتلاف چشایی موجب دیه کامل است، وجود ندارد درحالی‌که جماعتی از امامیه به آن فتوا داده‌اند؛ زیرا چشایی منفعت واحده مقصوده است و از این رو مشمول عموم در روایت "کل ما فی الانسان منه واحد..." می‌شود» (عاملی، ۱۴۱۳ق، ج ۱۵، ص ۴۵۰). از این

سخن نیز استفاده می‌شود که از بین بردن منفعتی سبب دیه کامل است که «مقصوده» باشد. توضیح بیشتر درباره این سخن ذیل استدلال به روایت هشام بیان خواهد شد.

۴. ادله ثبوت دیه

برخلاف دیه اعضای بدن که افزون بر روایات خاص، روایات عام متعددی را به خود اختصاص داده است، نسبت به دیه زوال منافع، روایت عام صریحی دیده نمی‌شود. از این رو اثبات میزان دیه زوال منافع با دشواری بیشتری مواجه است. به طور کلی، برای اثبات دیه در قبال زوال منفعت ممکن است به سه دلیل تمسک شود.

۱.۴. روایت هشام

«رَوَى ابْنُ أَبِي عُمَيْرٍ عَنْ هِشَامِ بْنِ سَالِمٍ عَنْ أَبِي عَبْدِ اللَّهِ (عليه السلام) قَالَ كُلُّ مَا كَانَ فِي الْإِنْسَانِ اثْنَيْنِ فَفِيهِمَا الدِّيَّةُ وَفِي إِحْدَاهُمَا نِصْفُ الدِّيَّةِ وَمَا كَانَ وَاحِدًا فَفِيهِ الدِّيَّةُ» (قمی، ۱۴۱۳ق، ج ۴، ص. ۱۳۳)؛ امام صادق (عليه السلام) فرمود «هرچه در انسان دوتایی است، در آن دو دیه کامل مقرر شده است و در یکی از آن دو نصف دیه کامل است و هرچه که در انسان یکی باشد، دیه کامل دارد».

شیخ صدوق در مشیخه طریق خود به محمدبن ابی عمیر، به این ترتیب بیان کرده است «عن أبي و محمد بن الحسن (رضی الله عنهما) عن سعد بن عبد الله و الحميري جميعا عن أيوب بن نوح و إبراهيم بن هاشم و يعقوب بن يزيد و محمد بن عبد الجبار جميعا عن محمد بن أبي عمير» (قمی، ۱۴۱۳ق، ج ۱۰، ص. ۴۶۰).

همه افراد نام برده ثقه هستند. برای رعایت اختصار در اینجا به نام کامل هریک و نسبت به یکی از افراد هر طبقه به ترتیب اسامی، به منابع توثیق اشاره شده است.

علی بن الحسین بن بابویه، پدر شیخ صدوق، از فقهای بزرگ امامیه است. محمد بن الحسن بن ولید از مشایخ صدوق است. هر دو از سعد بن عبدالله قمی و عبدالله بن جعفر حمیری نقل می‌کنند. این دو نیز از بزرگان امامیه هستند و در این روایت راوی از چهار نفر هستند؛ ایوب بن نوح بن دراج، ابراهیم بن هاشم قمی، یعقوب بن یزید انباری و محمد بن عبد الجبار قمی. چهار نفر اخیر نیز راوی از ابن ابی عمیر هستند که از اصحاب اجماع است و ابن ابی عمیر نیز از هشام بن سالم روایت کرده که

از اصحاب جلیل‌القدر امام‌صادق (علیه‌السلام) است (واسطی بغدادی (ابن غضایری)، ۱۳۶۴، ص. ۱۱۶؛ طوسی، ۱۴۲۰ق، ص. ۲۱۶؛ طوسی، ۱۳۷۳، صص. ۳۶۵ و ۳۹۱؛ نجاشی، ۱۳۶۵، ص. ۴۳۴). بنابراین، روایت صحیح است.

بر اساس این روایت، هرچه در انسان تکی باشد، از بین بردن آن دیه کامل دارد و هرچه جفت بوده و دو تا از آن در بدن انسان باشد، از بین بردن یکی از آن دو، نصف دیه کامل دارد. نکته شایان توجه در این روایت این است که از واژه «ما» موصول استفاده شده است که مختص به اعضا و اندام‌ها نیست، بلکه اطلاق دارد و شامل همه اعضا و منافعی که واحد یا اثنتین باشد، می‌شود.

همچنین، دایره این شمولیت مختص به اعضای خارجی نیست و شامل اعضای داخلی و منافع آن‌ها نیز می‌شود. سبزواری در این باره می‌گوید «از بین بردن منافع از اعضای داخلی مانند کلیه و کیسه صفرا و غیر آن - به سبب فساد آن‌ها بر اثر جنایت - موجب دیه کامل است... از بین بردن منافی که در خصوص آن‌ها دیه مقدر خاصی در شرع وارد نشده است - مانند از بردن منفعت خوابیدن، لمس کردن، عدم انعقاد نطفه، غش، تشنگی، گرسنگی و غیر آن - نیز موجب دیه کامل است؛ زیرا قاعده "کل ما فی الإنسان واحد ففیه الدیه کامله" شامل آن می‌شود. ادعای اینکه این قاعده انصراف به خصوص منافع اعضای خارجی بدن را دارد [بدون دلیل است و] بعد از ورود عموم وضعی [لفظ کل] در دلیل، اثبات آن بر عهده مدعی آن است؛ هرچند احوط آن است که تصالح شود» (سبزواری، ۱۴۱۳ق، ج ۲۹، ص. ۲۸۷).

درعین‌حال، به نظر می‌رسد به قرینه تناسب حکم (ثبوت دیه کامل) و موضوع (آسیب) و به شهادت مواردی که در روایات خاصه بیان شده است مانند دیه بینایی، شنوایی، سخن گفتن، عقل و...، موضوع این روایت اختصاص به منافی دارد که نقش اساسی و مهمی در حیات و معیشت انسان دارند. شهید ثانی در تعلیل فتوای برخی فقیهان - از جمله خود وی - که منفعت چشایی را با وجودی که روایت خاصی ندارد، مشمول دیه کامل دانسته‌اند، می‌گوید منفعت چشایی، منفعت واحده مقصوده در انسان است. از این رو مشمول عموم روایت هشام می‌شود (عاملی، ۱۴۱۳ق، ج ۱۵، ص. ۴۵۰). به نظر می‌رسد منظور شهید ثانی از واژه «مقصوده» منفعتی است که در زندگی انسان، نقش مهم و اساسی دارد.

۲.۴. الغای خصوصیت

در روایات معتبر متعدد، میزان دیه از بین بردن خصوص برخی منافع مانند عقل، بینایی، شنوایی، بویایی، سخن گفتن، نزدیکی و نگهداری ادرار بیان و در همه موارد حکم به دیه کامل شده است (کلینی، ۱۴۰۷ق، ج ۷، صص. ۳۱۱، ۳۱۵ و ۳۲۵؛ طوسی، ۱۴۰۷ق، ج ۱۰، صص. ۲۴۵، ۲۵۱ و ۲۹۶؛ قمی، ۱۴۱۳ق، ج ۳، ص. ۱۹). همچنین، در برخی روایات به واقعه‌ای اشاره شده که در آن بر اثر جنایت، منافع متعدد از فرد از بین رفته است. امام (علیه‌السلام) در این فرض نیز زوال تک تک منافع را موجب دیه دانسته است و حکم به شش دیه کامل می‌کند «عَلَى بْنِ إِبْرَاهِيمَ عَنْ أَبِيهِ عَنْ مُحَمَّدِ بْنِ خَالِدِ الْبَرْقِيِّ عَنْ حَمَّادِ بْنِ عِيسَى عَنْ إِبْرَاهِيمَ بْنِ عُمَرَ عَنْ أَبِي عَبْدِ اللَّهِ (عليه‌السلام) قَالَ قَضَى أَمِيرُ الْمُؤْمِنِينَ (عليه‌السلام) فِي رَجُلٍ ضَرَبَ رَجُلًا بَعْضًا فَذَهَبَ سَمْعُهُ وَبَصَرُهُ وَلِسَانُهُ وَعَقْلُهُ وَفَرْجُهُ وَانْقَطَعَ جَمَاعُهُ وَهُوَ حَيٌّ بَسْتُ دِيَاتٍ» (کلینی، ۱۴۰۷ق، ج ۷، ص. ۳۲۶؛ امام صادق (علیه‌السلام) فرمود «امیرالمؤمنین (علیه‌السلام) درباره مردی که دیگری را با عصا زده بود، به گونه‌ای که شنوایی، بینایی، زبان (قدرت سخن گفتن)، عقل، نگهداری ادرار و قدرت نزدیکی او از بین رفت درحالی که زنده مانده بود، حکم به شش دیه کرد».

راویان موجود در این روایت تا ابراهیم بن عمر، همگی از مشاهیر و ثقه و بی‌نیاز از توضیح هستند. ابراهیم بن عمر نیز امامی بوده و نجاشی وی را توثیق کرده است (نجاشی، ۱۳۶۵، ص. ۲۰). روایات نام‌برده اختصاص به اتلاف منافع خاص دارد و هیچ‌یک بیان‌کننده حکم کلی درباره زوال همه منافع نیست. درعین حال، می‌توان از مجموع این روایات قاعده‌ای کلی را اصطیاد کرد؛ زیرا منافع یادشده در روایات گوناگون و هریک قائم به عضوی است؛ از بینایی و شنوایی و بویایی گرفته تا سخن گفتن و عقل و نگهداری ادرار و تمکن از نزدیکی. بااین حال، نسبت به هیچ‌یک از منافع، حکم به کمتر از دیه کامل نشده است.

بله؛ با توجه به تناسب حکم (میزان دیه) و موضوع، قدر متیقن از ثبوت دیه کامل در قبال زوال منافی است که قابل توجه و مهم است و فقدان آن تأثیر جدی در زندگی انسان دارد.

افزون‌براین، شاید بتوان این نکته را از تعلیل امام (علیه‌السلام) در ذیل ثبوت دیه برای از بین رفتن توان نگهداری ادرار نیز برداشت کرد؛ «مُحَمَّدُ بْنُ يَحْيَى عَنْ مُحَمَّدِ بْنِ الْحُسَيْنِ عَنْ مُحَمَّدِ بْنِ إِسْمَاعِيلَ عَنْ صَالِحِ بْنِ عُقْبَةَ عَنْ إِسْحَاقَ بْنِ عَمَّارٍ عَنْ أَبِي عَبْدِ اللَّهِ

(علیه السلام) قَالَ سَأَلَهُ رَجُلٌ وَأَنَا عِنْدَهُ عَنْ رَجُلٍ ضَرَبَ رَجُلًا فَقَطَعَ بَوْلُهُ فَقَالَ إِنْ كَانَ الْبَوْلُ يَمُرُّ إِلَى اللَّيْلِ فَعَلَيْهِ الدِّيَّةُ لَأَنَّهُ قَدْ مَنَعَهُ الْمَعِيشَةَ وَإِنْ كَانَ إِلَى آخِرِ النَّهَارِ فَعَلَيْهِ الدِّيَّةُ وَإِنْ كَانَ إِلَى نِصْفِ النَّهَارِ فَعَلَيْهِ ثُلُثَا الدِّيَّةِ وَإِنْ كَانَ إِلَى ارْتِفَاعِ النَّهَارِ فَعَلَيْهِ ثُلُثُ الدِّيَّةِ» (کلینی، ۱۴۰۷ق، ج ۷، ص. ۳۱۵؛ طوسی، ۱۴۰۷ق، ج ۱۰، ص. ۲۵۱)؛ اسحاق بن عمار می‌گوید درحالی‌که من نزد امام صادق (علیه السلام) بودم، فردی از او پرسید مردی دیگری را مورد ضرب قرار داده به‌طوری‌که مجنی علیه توان نگهداری ادرار را از دست داده است. امام (علیه السلام) فرمود اگر ریزش ادرار تا خود شب ادامه داشته باشد، باید دیه کامل بپردازد؛ زیرا این صدمه چه‌بسا سبب شود که مجنی علیه از معیشت و زندگی خود باز بماند و اگر ریزش ادرار تا انتهای روز است، باز دیه کامل واجب است و اگر تا نصف روز ادامه دارد، باید دوثلث دیه را بپردازد و اگر تا بالا آمدن روز ادامه دارد، باید ثلث دیه را بپردازد.

راویان یادشده در سند - به‌جز صالح بن عقبه - در کتب رجالی توثیق شده‌اند. صالح بن عقبه نیز توثیق صریح ندارد، اما کتاب روایی وی مشهور است و جماعتی از آن نقل کرده‌اند؛ برخی مانند محمد بن اسماعیل بن یزید که از اصحاب جلیل‌القدر ائمه (علیهم السلام) است، از او کثرت نقل دارند (کلینی، ۱۴۰۷ق، ج ۷، صص. ۴۳۶ و ۴۶۰؛ کلینی، ۱۴۰۷ق، ج ۲، صص. ۱۰، ۱۸۳، ۱۸۷، ۲۰۳ و...؛ شبیری زنجانی، ۱۴۱۹ق، ج ۲۴، ص. ۷۵۹۴). همچنین، وی از رجال تفسیر قمی و کامل‌الزیارات است و حدود ۳۰ روایت از او نقل شده است (قمی، ۱۳۹۸ق، صص. ۱۵، ۱۰۰، ۱۰۴، ۱۰۵، ۱۰۶، ۱۳۲، ۱۳۳ و...؛ قمی، ۱۴۰۴ق، ج ۲، صص. ۱۱۶ و ۱۲۹). بنابراین، روایت معتبر است.

بر اساس این روایت، از بین رفتن قدرت نگهداری ادرار در صورتی‌که در طول شبانه‌روز مداوم باشد، موجب دیه کامل است. نکته شایان توجه در این روایت، تعلیلی است که در سخن امام (علیه السلام) نقل شده است. امام (علیه السلام) در تعلیل ثبوت دیه کامل فرمود ریزش مداوم ادرار و از دست دادن دائمی توان نگهداری چه‌بسا سبب شود که فرد از معیشت و زندگی خود بازماند. از این‌رو نسبت به کسی که توان نگهداری ادرار را به‌طور دائمی از دست نداده است، برای مثال، تنها نیمی از روز دچار بی‌اختیاری در ریزش ادرار است، حکم به نصف دیه شده است. از این تعلیل روشن می‌شود که ثبوت دیه کامل در قبال زوال همه منافع نیست، بلکه در قبال منافع مهمی

است که در معیشت و زندگی نقش مهم و اساسی دارند. از این رو موارد منصوص در روایت نیز همه از این دست است.

نتیجه اینکه، از روایات متعددی که در خصوص زوال برخی منافع وارد شده است، می‌توان الغای خصوصیت کرد و قاعده‌ای کلی را در باب دیه زوال منافع اصطیاد کرد. مفاد این قاعده عبارت است از ثبوت دیه در قبال منافع مهم و ارزشمندی که در حیات انسان نقش مهم و اساسی داشته باشند مانند توان راه رفتن، توان حرکت دست‌ها، منفعت کلیه‌ها، منفعت پمپاژ خون توسط قلب و مانند آن.

۳.۴. شهرت فتوایی

حکم به دیه کامل در قبال زوال منافع غیرمنصوص، از فتاوی مشهور میان فقیهان امامی است. ابن سعید حلی، ابن حمزه طوسی، محقق حلی، شهید اول، شهید ثانی، علامه حلی، محقق اردبیلی، جزایری، فیض کاشانی، سید عبدالاعلی سبزواری و شیخ جواد تبریزی (رحمهم الله) از جمله فقیهانی هستند که به صورت عام یا نسبت به از بین بردن برخی منافع غیرمنصوص - مانند منفعت چشایی، حرکت دست و راه رفتن - حکم به دیه کامل کرده‌اند (حلی، ۱۳۹۴ق، ص. ۱۴۱؛ طوسی، ۱۴۰۸ق، ص. ۴۴۲؛ حلی (محقق)، ۱۴۰۸ق، ج ۴، ص. ۲۵۷؛ عاملی، بی‌تا، ج ۲، صص. ۱۹-۲۰؛ عاملی، ۱۴۱۳ق، ج ۱۵، ص. ۴۵۰؛ حلی (علامه)، ۱۴۲۰ق، ج ۵، ص. ۶۱۲؛ اردبیلی، ۱۴۰۳ق، ج ۱۴، ص. ۴۴۲؛ جزایری، بی‌تا، ص. ۱۰۳؛ فیض کاشانی، بی‌تا، ج ۲، ص. ۱۴۵؛ سبزواری، ۱۴۱۳ق، ج ۲۹، ص. ۲۸۷؛ تبریزی، ۱۴۲۸ق، ص. ۲۴۲). برای توجیه حکم به دیه کامل در قبال منافع غیرمنصوص، وجهی جز پذیرش قاعده ثبوت دیه کامل در قبال منافع مهم نمی‌توان یافت.

در مقابل، معدودی از فقیهان نیز - مانند فاضل هندی، صاحب جواهر و امام خمینی - با این دیدگاه مخالفت کرده‌اند، اما با توجه به کثرت طرف‌داران قاعده، مخالفت این عده ضرری به شهرت یادشده نمی‌زند.

۵. ارزیابی و نقد ادله

۱.۵. ارزیابی استدلال به روایت هشام

مخالفان استدلال به روایت هشام معتقدند که متبادر از «ما کان واحدا» عضو است و شامل منفعت نمی‌شود (نجفی، ۱۴۰۴ق، ج ۴۳، ص. ۳۰۹؛ موسوی خویی، بی‌تا، ج ۴۲، ص. ۴۴۹؛ فاضل لنکرانی، ۱۴۱۸ق، ص. ۲۴۱). ایشان برای این ادعای خود قرینه و شاهی بیان نکرده‌اند. با این حال می‌توان برای مدعای ایشان دو قرینه را مطرح کرد. قرینه نخست، روایت صحیحہ عبدالله بن سنان است؛ «عَلَى بْنِ إِبرَاهِيمَ عَنْ أَبِيهِ عَنْ أَحْمَدَ بْنِ مُحَمَّدٍ عَنْ أَبِي نَصْرٍ عَنْ عَبْدِ اللَّهِ بْنِ سَنَانٍ عَنْ أَبِي عَبْدِ اللَّهِ (عليه السلام) قَالَ مَا كَانَ فِي الْجَسَدِ مِنْهُ أَثْنَانُ فَفِي الْوَاحِدِ نَصْفُ الدِّيَةِ مِثْلُ الْبَيْدَيْنِ وَالْعَيْنَيْنِ قَالَ فَقُلْتُ رَجُلٌ فَقُتِلَ عَيْنُهُ قَالَ نَصْفُ الدِّيَةِ قُلْتُ فَرَجُلٌ قُطِعَتْ يَدُهُ قَالَ فِيهِ نَصْفُ الدِّيَةِ...» (کلینی، ۱۴۰۷ق، ج ۷، ص. ۳۱۵؛ طوسی، ۱۴۰۷ق، ج ۱۰، ص. ۲۵۰)؛ امام صادق (عليه السلام) فرمود آنچه در بدن انسان دوتا از آن وجود دارد، در هریک از آن دو نصف دیه کامل ثابت است مانند دو دست و دو چشم. ابن سنان می‌گوید از امام (عليه السلام) حکم مردی را پرسیدم که یک چشمش کنده شده است. امام پاسخ داد نصف دیه در آن ثابت است. پرسیدم مردی یکی از دو دستش قطع شده است، امام پاسخ داد نصف دیه کامل ثابت است. از لحاظ سند، روایت صحیحہ است و راویان موجود در سلسله سند همگی از مشاهیر و ثقه هستند.

از لحاظ دلالت، به دو قرینه در روایت می‌توان استشهاد کرد. قرینه یکم اینکه، موارد یادشده در این روایت - دست‌ها، پاها و چشم‌ها - که منطبق بر روایت شده است، همگی از اعضای بدن هستند و هیچ اشاره‌ای به منفعت نشده است. استعمال واژه «جسد» در سخن امام (عليه السلام) نیز تأییدی بر اراده خصوص اعضای پیکر است و شامل منفعت نمی‌شود.

قرینه دوم اینکه، «ما کان واحدا» در کنار «ما کان فی الانسان اثنین» بیان شده است. واژه واحد و اثنین دلالت دارد بر اینکه مراد از «ما کان» عضو است نه منفعت؛ زیرا تنها اعضا هستند که ممکن است یک عدد یا یک جفت از آن در بدن موجود باشد. منفعت هیچ‌گاه احتمال یکی یا دوتا بودن ندارد. بله؛ اعضای دارای منفعت ممکن است دوتا باشد مانند دو گوش و دو چشم، اما انسان دو بینایی یا دو شنوایی ندارد (حاجی ده‌آبادی، ۱۳۸۷، ص. ۹۱). از این رو اگر یک چشم فرد نابینا

شود، می‌گویند نیمی از بینایی‌اش را از دست داده است نه اینکه یکی از دو بینایی‌اش را از دست داده باشد.

به نظر می‌رسد که هیچ‌یک از قرائن دلالت ندارند و مانع انعقاد اطلاق در روایت هشام نیستند. واژه «ما کان فی الجسد» منافاتی با شمولیت روایت نسبت به منافع ندارد؛ زیرا منافع نیز قائم به اعضا هستند؛ بینایی قائم به چشم است، گویایی قائم به زبان است و... همچنان‌که موارد یادشده در روایت ابن سنان نیز مانع انعقاد اطلاق در روایت هشام نیستند. پرسش‌های راوی از امام (علیه‌السلام) که متأخر از بیان قاعده توسط امام (علیه‌السلام) بیان شده است، مانع انعقاد اطلاق در کلام پیشین امام نیست. افزون‌براینکه این پرسش‌ها تنها در روایت ابن سنان است و در روایت ابن هشام، پرسشی وجود ندارد.

دو مورد یادشده در روایت عبدالله بن سنان یعنی جنایت بر دو دست و دو چشم، تنها بیان دو مثال متعارف در زمان امام (علیه‌السلام) است. طبیعی است که برای روشن شدن قاعده نزد مخاطب به بیان مثال‌هایی روی آورده شود که در زمان سخن گفتن متعارف و معمول باشد، اما همچنان‌که در علم اصول فقه مقرر شده است، بیان مثال به‌تنهایی صلاحیت تقیید روایت را ندارد و گرنه لازم می‌آید هر جا که پس از بیان قانون کلی، مثالی بیان شد، شمولیت قانون محدود به موارد مشابه مثال شود و از کلیت آن رفع ید شود.

این نکته که تنها اعضا قابلیت اتصاف به تعدد و دوتایی بودن را دارند و منافع فاقد این قابلیت هستند، مانع شمولیت «ما کان واحدا» نسبت به منافع نیست. در روایت دلالتی بر اینکه قاعده منحصر در اموری است که قابلیت تعدد داشته باشند، دیده نمی‌شود. پیش از این گذشت که فقیهانی مانند محقق حلی، علامه حلی، شهید اول، شهید ثانی و... معتقدند اطلاق این روایت شامل منافع نیز می‌شود. برداشت اطلاق از روایت توسط این فقیهان نیز تأییدی بر این ادعاست که اطلاق روایت نسبت به منافع - با وجود عدم قابلیت تعدد در منفعت - فهم غیرمتعارفی نیست. از این‌رو جریان اصالة الاطلاق در اینجا با مشکلی مواجه نیست.

۲.۵. ارزیابی الغای خصوصیت از روایات

نسبت به الغای خصوصیت از روایات متعدد مختص به موارد جزئی نیز با در نظر گرفتن نکاتی که

مطرح شد، اشکالی به نظر نمی‌رسد، اما باید توجه داشت که الغای خصوصیت تنها در صورتی حجت است که یا قطعی یا اطمینانی یا مصداق استظهار عرفی باشد (لجنة الفقه المعاصر، ۱۴۴۱ق، ص. ۱۹۳). بنابراین، هرگاه نسبت به منفعتی تردید شود که آیا از منافع مهم و اساسی است که مشمول دیه کامل است یا خیر، مشمول قاعده نیست و محکوم به ارش است.

۳.۵. ارزیابی استدلال به شهرت فتوایی

جمع فراوانی از فقیهان امامی در منافع غیرمنصوص حکم به دیه کامل کرده‌اند. با این حال، استدلال به شهرت فتوایی در اینجا به دو دلیل نادرست است. نخست اینکه، فتوای یادشده شهرتی در میان قدام ندارد. از این رو از میان قدام تنها ابن حمزه طوسی و ابن سعید حلی معتقد به این نظر هستند حال آنکه به اعتقاد نگارنده - همچنان‌که از برخی فقیهان نیز نقل شده است (طباطبایی بروجردی، ۱۴۱۵ق، صص. ۵۴۳-۵۴۴) - تنها آن دسته از شهرت‌های فتوایی معتبر است که در کتب قدمایی باشد که کتاب‌های فقهی ایشان بر پایه فقه مأثور و روایت‌محور نوشته شده است.

دوم اینکه، فتوای یادشده در متون برخی فقیهان مانند محقق حلی، شهید ثانی، علامه حلی، سبزواری و برخی دیگر به صراحت مستند به روایت هشام شده است (حلی (محقق)، ۱۴۰۸ق، ج ۴، ص. ۲۵۷؛ عاملی، ۱۴۱۳ق، ج ۱۵، ص. ۴۵۰؛ حلی (علامه)، ۱۴۲۰ق، ج ۵، ص. ۶۱۲؛ سبزواری، ۱۴۱۳ق، ج ۲۹، ص. ۲۸۷). نسبت به دیگر فقیهان نیز احتمال استناد به روایت یادشده، احتمالی جدی است. بنابراین، نمی‌توان شهرت فتوایی را - بر فرض تحقق - دلیل مستقل دیگری در عرض روایت هشام دانست.

۶. مختار نگارنده

بر پایه مستندات گذشته - عمومیت روایت هشام و الغای خصوصیت - روشن شد که از بین بردن منافع بدن، دارای دیه مقدر است؛ با این توضیح که هرگاه ایراد صدمه سبب شود که یکی از منافع اصلی که نقش مهم و پررنگی در زندگی و معیشت انسان دارد، از بین رود، دیه کامل ثابت می‌شود. به بیان دیگر، منافع بدن به دو دسته کلی تقسیم می‌شود. دسته نخست، منافع اصلی و مهم که در زندگی انسان نقش مهمی ایفا می‌کند. بینایی، شنوایی، سخن گفتن، حرکت دست‌ها، راه رفتن، نگهداری ادرار و مدفوع، منفعت پاک‌سازی توسط کلیه‌ها، منفعت پمپاژ خون توسط قلب، منفعت

تنفس توسط ریه‌ها و موارد مشابه در این دسته جای می‌گیرند که برخی از این موارد در روایات دیات نیز به‌طور خاص مطرح شده‌اند. دسته دوم، منافی است که وجودشان در بدن لازم است، اما نقش کم‌رنگ‌تری در حیات و زندگی دارند و نبود آن‌ها اخلاص کمتری به زندگی نسبت به دسته نخست وارد می‌سازد. منفعت استقامت سر انگشتان که توسط ناخن‌ها اتفاق می‌افتد، جلوگیری از ورود گردوغبار به چشم توسط مژه‌ها، جلوگیری از ورود عرق به چشم توسط ابروها، یرتاب بول توسط آلت، لذت مقاربت و منافی از این قبیل در دسته دوم قرار می‌گیرد.

ممکن است نسبت به جایگاه برخی منافع و اینکه در کدام یک از این دو دسته قرار می‌گیرد، تردید واقع شود. در این صورت مشمول قاعده دیه منافع نمی‌شود و حکم به ارش می‌شود؛ زیرا با بیانی که ذیل استدلال به روایت هشام گذشت، روشن شد که شمولیت روایت هشام نسبت به آن محرز نیست و شبهه مصداقیه روایت هشام به شمار می‌رود. همچنین، در الغای خصوصیت از موارد خاصه نیز گفته شد الغای خصوصیت باید قطعی باشد. بنابراین، شامل موارد مشکوک نمی‌شود.

۷. ارزیابی و نقد قانون مجازات اسلامی

پیش از این گفته شد که از نظر قانون مجازات اسلامی، از بین بردن منافع دارای ضابطه خاصی نیست. از این رو قانون‌گذار در ابتدا یعنی مواد ۶۷۵، ۶۸۲، ۶۸۹، ۶۹۳، ۶۹۷، ۶۹۸، ۷۰۴، ۷۰۵ و ۷۰۷، میزان دیه زوال منافی را که در روایات به‌طور خاص بیان شده‌اند، بیان کرده است. سپس در دیگر مواد به بیان احکام از بین بردن دیگر منافع - مانند لامسه، خواب، عادت ماهیانه و... - پرداخته و در این موارد حکم به ارش شده است.

با قطع نظر از صحت و سقم این دیدگاه، روشن نیست که شیوه بیان موارد یادشده از کدام نظم منطقی پیروی می‌کند. فصل ۵ قانون مجازات اسلامی با عنوان «دیه مقرر منافع»، در ۷ مبحث مطرح شده است که از دیه عقل در مبحث نخست آغاز و در مباحث بعدی به ترتیب دیه شنوایی، بینایی، بویایی، چشایی، صوت و گویایی و دیه سایر منافع مطرح می‌شود. از میان مباحث ۱ تا ۶، مبحث ۵ با عنوان «دیه چشایی»، زوال منفعت یادشده دارای دیه مقدر نیست و در ماده ۶۹۵ محکوم به ارش دانسته شده است.

در نقطه مقابل، مبحث ۷ که به «دیه سایر منافع» تخصیص یافته، در مواد ۷۰۴، ۷۰۵ و ۷۰۷ به ترتیب به بیان حکم جنایت موجب ریزش دائمی ادرار، عدم ضبط مدفوع یا ادرار و از بین بردن کامل قدرت مقاربت پرداخته و در این موارد حکم به دیه کامل کرده است. مشخص نیست که چرا موارد اخیر در مبحثی جداگانه و در کنار منافی مانند از بین بردن قدرت انزال، تولیدمثل، بارداری، لامسه، خواب و عادت ماهانه - که هریک موجب ارش است - بیان شده است. اگر ترتیب مباحث بر اساس حواس پنج‌گانه است، چرا حس لامسه در مبحث ۷ بیان شده است؟ اگر ترتیب بر اساس موارد منصوص در روایات است، چرا زوال حس چشایی که در روایات نیامده، در کنار زوال بویایی و گویایی مطرح شده و از سوی دیگر، مواردی مانند ضبط ادرار و مدفوع و قدرت مقاربت در مبحث آخر در کنار موارد محکوم به ارش بیان شده است؟

همچنین، میان دو عبارت «جنایت موجب ریزش دائم ادرار» در ماده ۷۰۴ و «جنایت موجب عدم ضبط دائم ادرار» در ماده ۷۰۵، تفاوت مؤثری دیده نمی‌شود و دلیل تکرار این مطلب روشن نیست. افزون‌براینکه عبارت «عدم ضبط دائم» دچار ابهام است؛ زیرا ممکن است گمان شود که «وجود ضبط موقت» نیز مشمول «عدم ضبط دائم» است.

در هر صورت، از آنچه گذشت روشن شد که این موضع‌گیری قانون‌گذار نسبت به صدمات مرتبط با منافع نادرست است و حکم از بین بردن منافع را می‌توان در قالب قاعده‌ای عمومی بیان کرد.

پیشنهاد می‌شود مواد قانونی درباره از بین بردن منافع در دو دسته مجزا بیان شود. نخست منافع اصلی و مهم که زوال آن‌ها موجب دیه کامل است اعم از اینکه از موارد منصوص و در روایات بیان شده باشد یا غیرمنصوص باشد. دوم، منافع غیراصلی که از اهمیت کمتری برخوردار هستند و از بین بردن آن‌ها موجب ارش است.

همچنین، مناسب است قانون‌گذار نسبت به تفکیک یا اتحاد میان از بین رفتن توان راه رفتن و فلج شدن پاها موضع روشنی اتخاذ کند و ابهام موجود در این زمینه را که در بندهای ب، پ و ث ماده ۶۴۷ ایجاد شده است، برطرف سازد.

نتیجه‌گیری

شلل یا فلجی دارای معنای واحدی نیست و ممکن است همراه با زوال منفعت - اعم از همه منافع یا برخی منافع - یا بدون آن باشد.

اطلاق ماده ۷۰۸ در حکم به ارش در همه منافع غیرمنصوص با ضوابط فقهی منطبق نیست. ایراد صدمه در صورتی که سبب شود یکی از منافع اصلی که نقش مهم و پررنگی در زندگی و معیشت انسان دارد، از بین برود، دیه کامل ثابت می‌شود. از بین بردن منافعی که نقش کم‌رنگ‌تری در حیات و زندگی دارند و نبود آن‌ها اخلاص جدی به زندگی وارد نمی‌کند، موجب ارش است. در صورتی که نسبت به جایگاه و اهمیت برخی منافع و اینکه در کدام یک از این دو دسته قرار می‌گیرد، تردید واقع شود، مشمول قاعده دیه منافع نمی‌شود و حکم به ارش می‌شود.

منابع

- ۱) ابن سیده، علی بن اسماعیل (۱۴۲۱ق). المحکم والمحیط الاعظم. چاپ ۱، بیروت: دارالکتب العلمیه.
- ۲) ابن عباد، صاحب (۱۴۱۴ق). المحیط فی اللغة (جلد ۷). چاپ ۱، بیروت: عالم‌الکتاب.
- ۳) ابن فارس، احمد (۱۴۰۴ق). معجم مقاییس اللغة (جلدهای ۳ و ۵). چاپ ۱، قم: دفتر انتشارات اسلامی.
- ۴) ابن منظور، محمد بن مکرم (۱۴۱۴ق). لسان العرب (جلدهای ۸ و ۱۱). چاپ ۶، بیروت: دارالفکر.
- ۵) اردبیلی، احمد بن محمد (۱۴۰۳ق). مجمع الفائدة والبرهان فی شرح ارشاد (جلد ۱۴). چاپ ۱، قم: دفتر انتشارات اسلامی.
- ۶) ازدی، عبدالله بن محمد (۱۳۸۷). کتاب الماء (جلد ۲). چاپ ۱، تهران: دانشگاه علوم پزشکی ایران.
- ۷) ازهری، محمد بن احمد (۱۴۲۱ق). تهذیب اللغة (جلد ۱۱). چاپ ۱، قم: دار احیاء التراث العربی.
- ۸) پورصدقی، رضا و ساعی، زهرا (۱۴۰۲). دیه و ارش زوال تبعی منافع ناشی از زوال منافع اختصاصی مغز. نشریه فقه پزشکی، ۱۵ (۴۵)، صص. ۱-۱۱. doi: 10.22037/mfj.v15i45.42117
- ۹) تبریزی، جواد (۱۴۲۸ق). تنقیح مبانی الاحکام؛ کتاب الدیات. چاپ ۱، قم: دارالصدیقه الشهیده.
- ۱۰) جزایری، عبدالله بن نورالدین (بی تا). التحفة السنیة فی شرح النخبة المحسنیة، بی جا.
- ۱۱) جزری، مبارک بن محمد (بی تا). النهایة فی غریب الحدیث والاثار (جلد ۲). چاپ ۱، قم: مؤسسه مطبوعاتی اسماعیلیان.
- ۱۲) جوهری، اسماعیل بن حماد (۱۴۱۰ق). صحاح اللغة (احمد عبدالغفور عطار، محقق و گردآورنده) (جلد ۵). چاپ ۱، بیروت: دارالعلم للملایین.
- ۱۳) حاجی ده‌آبادی، احمد (۱۳۸۷). قواعد فقه دیات. چاپ ۲، قم: پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه اسلامی.
- ۱۴) حلی (علامه) حسن بن یوسف (۱۴۱۰ق). ارشاد الازدهان الی احکام الایمان (جلد ۲). چاپ ۱، قم: دفتر انتشارات اسلامی.
- ۱۵) حلی (علامه)، حسن بن یوسف (۱۴۲۰ق). تحریر الاحکام الشرعیة علی مذهب الامامیه (الطبعة الحدیثة) (جلد ۵). چاپ ۱، قم: مؤسسه امام صادق (علیه السلام).
- ۱۶) حلی (محقق)، جعفر بن حسن (۱۴۰۸ق). شرایع الاسلام (جلد ۴). چاپ ۱، قم: مؤسسه اسماعیلیان.
- ۱۷) حلی، یحیی بن سعید (۱۳۹۴ق). نزهة الناظر فی الجمع بین الاشباه والنظائر. چاپ ۱، قم: منشورات رضی.
- ۱۸) حمیری، نشوان بن سعید، (۱۴۲۰ق). شمس العلوم. چاپ ۱، بیروت: دارالفکر المعاصر.
- ۱۹) خوانساری، سید احمد (۱۴۰۵ق). جامع المدارک فی شرح مختصر النافع. چاپ ۲، قم: مؤسسه اسماعیلیان.

- (۲۰) راغب اصفهانی، حسین بن محمد (۱۴۱۲ق). مفردات الفاظ القرآن. چاپ ۱، لبنان: دارالعلم.
- (۲۱) زاده هادی، امید و عبادی فرد، علی (۱۴۴۱ق). الفائق فی الاصول. چاپ ۵، قم: مرکز مدیریت حوزه های علمیه.
- (۲۲) زراعت، عباس و شهرآبادی، علی (۱۳۹۶). شرط مبسوط قانون مجازات اسلامی؛ مبحث دیات (جلد ۵). چاپ ۱، تهران: جنگل.
- (۲۳) زرگریان، طه (۱۴۰۱). بازخوانی دیه منافع ناشی از شکستن سر در قانون مجازات اسلامی. نشریه فقه پزشکی، ۱۴(۴)، صص. ۱-۱۱. doi: 10.22037/mfj.v14i44.39009
- (۲۴) زمخشری، محمود بن عمر (۱۳۸۶). مقدمه الادب. چاپ ۱، تهران: مؤسسه مطالعات اسلامی دانشگاه تهران.
- (۲۵) سیزواری، سید عبدالاعلی (۱۴۱۳ق). مهذب الاحکام (جلد ۲۹). چاپ ۴، قم: مؤسسه المنار.
- (۲۶) شبیری زنجانی، سید موسی (۱۴۱۹ق). کتاب نکاح (جلد ۲۴). چاپ ۱، قم: مؤسسه پژوهشی رأی پرداز.
- (۲۷) طباطبایی بروجردی، حسین (۱۴۱۵ق). نهاية الاصول (حسینعلی منتظری، تقریر). چاپ ۱، قم: تفکر.
- (۲۸) طباطبایی حائری، علی بن محمد (۱۴۱۸ق). ریاض المسائل (جلد ۱۶). چاپ ۱، قم: مؤسسه آل البیت (علیهم السلام).
- (۲۹) طریحی، فخرالدین (۱۴۱۶ق). مجمع البحرین (جلد ۵). چاپ ۳، تهران: کتاب فروشی مرتضوی.
- (۳۰) طوسی، محمد بن حسن (۱۳۷۳). رجال الطوسی. چاپ ۳، قم: دفتر انتشارات اسلامی.
- (۳۱) طوسی، محمد بن حسن (۱۳۸۷ق). المبسوط فی فقه الامامیه (جلد ۷). چاپ ۳، قم: المكتبة المرتضویة.
- (۳۲) طوسی، محمد بن حسن (۱۴۰۷ق). تهذیب الاحکام (جلدهای ۷ و ۱۰). چاپ ۴، تهران: دارالکتب الاسلامیه.
- (۳۳) طوسی، محمد بن حسن (۱۴۲۰ق). فهرست کتب الشیعه. چاپ ۱، قم: ستاره.
- (۳۴) طوسی، محمد بن علی بن حمزه (۱۴۰۸ق). الوسيلة الى نيل الفضيلة. چاپ ۱، قم: کتابخانه آیت الله مرعشی نجفی.
- (۳۵) عاملی، زین الدین بن علی (۱۴۱۲ق). الروضة البهیة (سلطان العلماء، محشا) (جلد ۲). چاپ ۱، قم: دفتر انتشارات اسلامی.
- (۳۶) عاملی، زین الدین بن علی (۱۴۱۳ق). مسالك الافهام الى تنقیح شرایع الاسلام (جلد ۱۵). چاپ ۱، قم: مؤسسه المعارف الاسلامیه.

- (۳۷) عاملی، سیدجواد (بی‌تا). مفتاح‌الکرامه فی شرح قواعدالعلامه (جلد ۲). چاپ ۱، قم: دفتر انتشارات اسلامی.
- (۳۸) عاملی، محمدبن مکی (۱۴۱۴ق). غایه‌المراد فی شرح نکت‌الارشاد (رضا مختاری، محقق و مصحح) (جلد ۴). قم: دفتر انتشارات اسلامی.
- (۳۹) عاملی، محمدبن مکی (بی‌تا). القواعد والفوائد (سیدعبدالهادی حکیم، مصحح) (جلدهای ۲ و ۱۰) چاپ ۱، قم: کتاب‌فروشی مفید.
- (۴۰) فاضل لنکرانی، محمد (۱۴۱۸ق). تفصیل‌الشریعه فی شرح تحریرالوسیله؛ کتاب‌الدیات. چاپ ۱، قم: مرکز فقهی ائمه اطهار (علیهم‌السلام).
- (۴۱) فاضل هندی، محمدبن حسن (۱۴۱۶ق). کشف‌اللثام والابهام عن قواعدالاحکام (جلد ۱۱). چاپ ۱، قم: دفتر انتشارات اسلامی.
- (۴۲) فراهیدی، خلیل‌بن‌احمد (۱۴۱۰ق). کتاب‌العین (جلد ۶). چاپ ۱، قم: هجرت.
- (۴۳) فروغی، فضل‌الله و توانگر، زهرا (۱۳۹۵). بررسی حکم تداخل دیه منافع در جنایت بر اعضا. نشریه مطالعات حقوقی، ۸ (۲۰)، صص. ۱۸۳-۲۱۳. doi: 10.22099/jls.2016.3808
- (۴۴) فیض کاشانی، محمدمحسن (بی‌تا). مفاتیح‌الشرايع (جلد ۲). چاپ ۱، قم: کتابخانه آیت‌الله مرعشی نجفی.
- (۴۵) فیومی، احمدبن محمد (بی‌تا). المصباح‌المنیر (جلد ۲). چاپ ۱، قم: دارالرضی.
- (۴۶) قرشی، سیدعلی‌اکبر (۱۴۱۲ق). قاموس قرآن (جلد ۷). چاپ ۶، تهران: دارالکتب‌الاسلامیه.
- (۴۷) قمی، جعفربن محمدبن قولویه (۱۳۹۸ق). کامل‌الزیارات. نجف: دارالمرتضویه.
- (۴۸) قمی، علی‌بن‌ابراهیم (۱۴۰۴ق). تفسیر‌القمری (جلد ۲). چاپ ۳، قم: دارالکتاب.
- (۴۹) قمی، محمدبن علی‌بن بابویه (۱۴۱۳ق). من لایحضره‌الفقیه (جلدهای ۳، ۴ و ۱۰). چاپ ۲، قم: دفتر انتشارات اسلامی.
- (۵۰) کلینی، محمدبن یعقوب (۱۴۰۷ق). الکافی (جلدهای ۲ و ۷). چاپ ۴، تهران: دارالکتب‌الاسلامیه.
- (۵۱) مجلسی، محمدباقر (۱۴۰۴ق). مرآة‌العقول. چاپ ۲، تهران: دارالکتب‌الاسلامیه.
- (۵۲) مجلسی، محمدتقی (۱۴۱۶ق). روضة‌المتقین فی شرح من لایحضره‌الفقیه (جلد ۱۰). چاپ ۲، قم: مؤسسه فرهنگی کوشان‌پور.
- (۵۳) مصطفوی، حسن (بی‌تا). التحقيق فی کلمات‌القرآن‌الکریم (جلد ۱۲). چاپ ۱، تهران: مرکز‌الکتاب لترجمة والنشر.

- (۵۴) موسوی خمینی، سیدروح‌الله (۱۳۶۶). تحریرالوسیلة (جلد ۲). قم: دفتر انتشارات اسلامی.
- (۵۵) موسوی خویی، سیدابوالقاسم (بی‌تا). موسوعة الامام الخویی (جلد ۴۲). قم: مؤسسه احیاء آثار الامام الخویی.
- (۵۶) نجاشی، احمدبن علی (۱۳۶۵). رجال النجاشی. چاپ ۶، قم: مؤسسه النشر الاسلامی.
- (۵۷) نجفی، محمدحسن (۱۴۰۴ق). جواهرالکلام فی شرح شرایع الاسلام (جلد ۴۳). چاپ ۴، دار احیاء التراث العربی.
- (۵۸) واسطی بغدادی (ابن غضایری)، احمدبن حسین (۱۳۶۴). الرجال. چاپ ۱، قم: دارالحديث.
- (۵۹) واسطی زبیدی، سیدمحمد مرتضی (۱۴۱۴ق). تاج العروس من جواهرالقاموس (جلدهای ۷ و ۱۴). چاپ ۱، بیروت: دارالفکر.

References

- 1) Āmelī, Moḥammad ibn Makki (1414 AH/1993). Ġāyat al-Murād fi Šarḥ Nukat al-Iršād (Rezā Moḡtārī, muḥaqqiq wa muṣaḥḥih) (Vol. 4). Qom: Islamic Publications Office [in Arabic].
- 2) Āmelī, Moḥammad ibn Makki (n.d.). al-Qawā'ed wa al-Fawā'ed (Sayyed 'Abd al-Hādī Ḥakīm, muṣaḥḥih) (Vols. 2 & 10) (1st ed.). Qom: Mofid Bookstore [in Arabic].
- 3) Āmelī, Sayyed Javād (n.d.). Meftāḥ al-Karāma fi Šarḥ Qawā'ed al-'Allāma (Vol. 2) (1st ed.). Qom: Islamic Publications Office [in Arabic].
- 4) Āmelī, Zayn al-Dīn ibn 'Alī (1412 AH/1991). al-Rawḍa al-Baḥiyya (Sultān al-'Ulamā', muḥaššā) (Vol. 2) (1st ed.). Qom: Islamic Publications Office [in Arabic].
- 5) Āmelī, Zayn al-Dīn ibn 'Alī (1413 AH/1992). Masālik al-Afhām ilā Tanqīḥ Šarāye' al-Islām (Vol. 15) (1st ed.). Qom: al-Ma'āref al-Islāmiyya Institute [in Arabic].
- 6) Ardabilī, Aḥmad ibn Muḥammad (1403 AH/1982). Majma' al-Fā'idah wa al-Burhān fi Šarḥ Iršād (Vol. 14). 1st ed. Qom: Islamic Publications Office [in Arabic].
- 7) Azdī, 'Abdullāh ibn Muḥammad (1387 SH/2008). Kitāb al-Mā' (Vol. 2). 1st ed. Tehran: Iran University of Medical Sciences [in Arabic].
- 8) Azharī, Muḥammad ibn Aḥmad (1421 AH/2000). Tahḏīb al-Luḡah (Vol. 11). 1st ed. Qom: Dār Iḥyā' al-Turāṭ al-'Arabī [in Arabic].
- 9) Farāḥidī, Ḳalīl ibn Aḥmad (1410 AH/1990). Ketāb al-'Ayn (Vol. 6). 1st ed. Qom: Hejrat [in Arabic].
- 10) Fayyūmī, Aḥmad ibn Moḥammad (n.d.). al-Mešbāḥ al-Monīr (Vol. 2). 1st ed. Qom: Dār al-Rezī [in Arabic].
- 11) Fāzel Hendī, Moḥammad ibn Ḥasan (1416 AH/1996). Kašf al-Leṭām wa al-Ebhām 'an Qawā'ed al-Aḥkām (Vol. 11). 1st ed. Qom: Islamic Publications Office [in Arabic].
- 12) Fāzel Lankarānī, Moḥammad (1418 AH/1997). Tafṣīl al-Šarī'a fi Šarḥ Taḥrīr al-Wasīla; Kitāb al-Diyāt (1st ed.). Qom: Center for the Jurisprudence of the Imams of Purity (a.s.) [in Arabic].
- 13) Feyz Kāšānī, Moḥammad Moḥsen (n.d.). Mafātiḥ al-Šarāye' [Keys to the Religious Laws] (Vol. 2). 1st ed. Qom: Ayatollah Marashi Najafi Library [in Persian].
- 14) Forūḡī, Fażlollāh & Tavāngar, Zahrā (1395 SH/2016). Barrasī-ye Ḥokm-e Tadāḳol-e Diye-ye Manāfe' dar Jenāyat bar A'zā [Study of the Ruling on the Overlap of Indemnity for Benefits in Crimes Against Limbs]. Našriye-ye Moṭāla'āt-e Ḥoḳūqī [Journal of Legal Studies], 8(20), pp. 183-213. doi:10.22099/jls.2016.3808 [in Persian].
- 15) Ḥāji Deh'ābādī, Aḥmad (1387 SH/2008). Qavā'ed-e Feqh-e Diyāt [Rules of Jurisprudence on Blood Money]. 2nd ed. Qom: Islamic Culture and Thought Research Institute [in Persian].

- 16) Ḥilli, ('Allāmah) Ḥasan ibn Yūsuf (1410 AH/1989). Iršād al-Aḍḥān ilā Aḥkām al-Īmān (Vol. 2). 1st ed. Qom: Islamic Publications Office [in Arabic].
- 17) Ḥilli, ('Allāmah) Ḥasan ibn Yūsuf (1420 AH/1999). Taḥrīr al-Aḥkām al-Šar'iyah 'alā Maḍḥab al-Imāmīyah (al-Ṭab'ah al-Ḥadīṭah) (Vol. 5). 1st ed. Qom: Imām Šādiq Institute [in Arabic].
- 18) Ḥilli, (Muḥaqqiq) Ja'far ibn Ḥasan (1408 AH/1987). Šarāyi' al-Islām (Vol. 4). 1st ed. Qom: Mu'assasah-ye Ismā'iliyān [in Arabic].
- 19) Ḥilli, Yahyā ibn Sa'id (1394 AH/1974). Nuzhat al-Nāẓir fī al-Jam' bayn al-Ašbāh wa al-Nazā'ir. 1st ed. Qom: Manšūrāt-e Razī [in Arabic].
- 20) Ḥumayrī, Našwān ibn Sa'id (1420 AH/1999). Šams al-'Ulūm. 1st ed. Beirut: Dār al-Fikr al-Mu'aššir [in Arabic].
- 21) Ibn 'Abbād, Šāhib (1414 AH/1993). al-Muḥīṭ fī al-Luḡah (Vol. 7). 1st ed. Beirut: 'Ālam al-Kitāb [in Arabic].
- 22) Ibn Fāris, Aḥmad (1404 AH/1983). Mu'jam Maqāyis al-Luḡah (Vols. 3 & 5). 1st ed. Qom: Islamic Publications Office [in Arabic].
- 23) Ibn Manẓūr, Muḥammad ibn Mukarram (1414 AH/1993). Lisān al-'Arab (Vols. 8 & 11). 6th ed. Beirut: Dār al-Fikr [in Arabic].
- 24) Ibn Sidah, 'Alī ibn Ismā'il (1421 AH/2000). al-Muḥkam wa al-Muḥīṭ al-A'ẓam. 1st ed. Beirut: Dār al-Kutub al-'Ilmiyah [in Arabic].
- 25) Jawharī, Ismā'il ibn Ḥammād (1410 AH/1989). Šihāḥ al-Luḡah (A. 'Abdul-Ġafūr 'Aṭṭār, Ed.) (Vol. 5). 1st ed. Beirut: Dār al-'Ilm lil-Malāyīn [in Arabic].
- 26) Jazā'irī, 'Abdullāh ibn Nūr al-Dīn (n.d.). al-Tuḥfah al-Saniyah fī Šarḥ al-Nukḥbah al-Muḥsanīyah. [n.p.] [in Arabic].
- 27) Jazrī, Mubārak ibn Muḥammad (n.d.). al-Nihāyah fī Ġarīb al-Ḥadīṭ wa al-Aṭar (Vol. 2). 1st ed. Qom: Mu'assasah-ye Maṭbū'ātī-ye Ismā'iliyān [in Arabic].
- 28) Khānsārī, Sayyid Aḥmad (1405 AH/1984). Jāmi' al-Madārik fī Šarḥ Mukhtaṣar al-Nāfi'. 2nd ed. Qom: Mu'assasah-ye Ismā'iliyān [in Arabic].
- 29) Kolaynī, Moḥammad ibn Ya'qūb (1407 AH/1987). al-Kāfi (Vols. 2 & 7). 4th ed. Tehran: Dār al-Kotob al-Eslāmīya [in Arabic].
- 30) Majlesī, Moḥammad Bāqer (1404 AH/1984). Mer'āt al-'Oqūl. 2nd ed. Tehran: Dār al-Kotob al-Eslāmīya [in Arabic].
- 31) Majlesī, Moḥammad Taqī (1416 AH/1996). Rawzat al-Mottaqīn fī Šarḥ-e Man lā Yaḥzoroho al-Faqīh [The Garden of the Pious in Explanation of Man lā Yahduruh al-Faqīh] (Vol. 10). 2nd ed. Qom: Koushanpour Cultural Institute [in Persian].
- 32) Moštafavi, Ḥasan (n.d.). al-Taḥqīq fī Kalemāt al-Qor'ān al-Karīm [Investigation into the Words of the Holy Quran] (Vol. 12). 1st ed. Tehran: The Book Center for Translation and Publication [in Persian].
- 33) Mūsavi Komeynī, Sayyed Rūḥollāh (1366 SH/1987). Taḥrīr al-Wasīle [Liberation of the Means] (Vol. 2). Qom: Islamic Publications Office [in Persian].
- 34) Mūsavi Kū'i, Sayyed Abu'l-Qāsem (n.d.). Mawsū'at al-Emām al-Kū'i (Vol. 42). Qom: Institute for the Revival of the Works of Imam al-Khoei [in Arabic].

- 35) Najafī, Moḥammad Ḥasan (1404 AH/1984). Jawāher al-Kalām fi Šarḥ-e Šarāye‘ al-Eslām (Vol. 43). 4th ed. [n.p.]: Dār Eḥyā‘ al-Torāṭ al-‘Arabī [in Arabic].
- 36) Najjāšī, Aḥmad ibn ‘Alī (1365 SH/1986). Rejāl al-Najjāšī. 6th ed. Qom: Islamic Publications Institute [in Arabic].
- 37) Pūrşedqī, Reżā & Sā‘ī, Zahrā (1402 SH/2023). Dīyah va Arş-e Zavāl-e Tab‘ī-ye Manāfe‘ Nāšī az Zavāl-e Manāfe‘-e Ekhtāšī-ye Mağz [Blood Money and Arsh for Subsidiary Loss of Benefits Resulting from the Loss of Specific Brain Benefits]. Našriyah-ye Feqh-e Pezeškī [Journal of Medical Jurisprudence], 15(45), pp. 1–11. doi: 10.22037/mfj.v15i45.42117 [in Persian].
- 38) Qommī, ‘Alī ibn Ebrāhīm (1404 AH/1984). Tafsīr al-Qommī (Vol. 2). 3rd ed. Qom: Dār al-Ketāb [in Arabic].
- 39) Qommī, Ja‘far ibn Moḥammad ibn Qulūyeh (1398 AH/1978). Kāmel al-Ziyārāt. Najaf: Dār al-Mortaḏawīyah [in Arabic].
- 40) Qommī, Moḥammad ibn ‘Alī ibn Bābūyeh (1413 AH/1993). Man lā Yaḏzoroho al-Faqīh (Vols. 3, 4 & 10). 2nd ed. Qom: Islamic Publications Office [in Arabic].
- 41) Qorašī, Sayyed ‘Alī Akbar (1412 AH/1992). Qāmūs-e Qor‘ān [Dictionary of the Quran] (Vol. 7). 6th ed. Tehran: Dār al-Kotob al-Eslāmīya [in Persian].
- 42) Rāğīb Işfahānī, Ḥusayn ibn Muḥammad (1412 AH/1991). Mufradāt Alfāz al-Qur‘ān. 1st ed. Lebanon: Dār al-‘Ilm [in Arabic].
- 43) Sabzevārī, Sayyed ‘Abdol-A‘lā (1413 AH/1992). Moheḏḏab al-Aḥkām (Vol. 29). Qom: al-Manār Institute [in Arabic].
- 44) Šobayrī Zanjanī, Sayyed Mūsā (1419 AH/1998). Ketāb al-Nikāḥ (Vol. 24). Qom: Ray-Pardaz Research Institute [in Arabic].
- 45) Ṭabāṭabā‘ī Borūjerdī, Ḥosayn (1415 AH/1994). Nehāyat al-Uşul (Ḥosayn ‘Alī Montazerī, taqrīr) (1st ed.). Qom: Tafakkor [in Arabic].
- 46) Ṭabāṭabā‘ī Ḥā‘erī, ‘Alī ibn Moḥammad (1418 AH/1997). Reyāz al-Masā‘el (Vol. 16). Qom: Āl al-Bayt Institute [in Arabic].
- 47) Tabrizī, Javād (1428 AH/2007). Tanqīḥ Mabānī al-Aḥkām: Kitāb al-Dīyāt. 1st ed. Qom: Dār al-Şiddīqah al-Şahīdah [in Arabic].
- 48) Ṭorayḥī, Faqr al-Dīn (1416 AH/1995). Majma‘ al-Baḥrayn (Vol. 5) (3rd ed.). Tehran: Mortaḏavī Bookstore [in Arabic].
- 49) Ṭūsī, Moḥammad ibn ‘Alī ibn Ḥamzah (1408 AH/1987). al-Wasīlah ilā Nayl al-Faḏīlah (1st ed.). Qom: Ayatollah Mara‘şī Najafī Library [in Arabic].
- 50) Ṭūsī, Moḥammad ibn Ḥasan (1373 SH/1994). Rejāl al-Ṭūsī (3rd ed.). Qom: Islamic Publications Office [in Arabic].
- 51) Ṭūsī, Moḥammad ibn Ḥasan (1387 AH/1967). al-Mabsūṭ fi Fiqh al-Imāmīya (Vol. 7) (3rd ed.). Qom: al-Maktaba al-Mortaḏavīya [in Arabic].
- 52) Ṭūsī, Moḥammad ibn Ḥasan (1407 AH/1986). Tahḏīb al-Aḥkām (Vols. 7 & 10) (4th ed.). Tehran: Dār al-Kutub al-Islāmīya [in Arabic].
- 53) Ṭūsī, Moḥammad ibn Ḥasan (1420 AH/1999). Fehrest Kutub al-Şī‘a (1st ed.). Qom: Setāreh [in Arabic].
- 54) Wāseṭī Bağdādī (Ibn Ġazāyerī), Aḥmad ibn Ḥosayn (1364 SH/1985). al-Rejāl. 1st ed. Qom: Dār al-Ḥadīṭ [in Arabic].

- 55) Wāseṭī Zebīdī, Sayyed Moḥammad Mortazā (1414 AH/1994). Tāj al-‘Arūs men Jawāher al-Qāmūs (Vols. 7 & 14). 1st ed. Beirut: Dār al-Fekr [in Arabic].
- 56) Zādahādī, Omid & ‘Ebādīfard, ‘Alī (1441 AH/2020). al-Fā’iq fi al-Uṣūl (5th ed.). Qom: Center for the Management of Theological Seminaries [in Arabic].
- 57) Zamaḵṣarī, Maḥmūd ibn ‘Omar (1386 SH/2007). Moqaddameh al-Adab (1st ed.). Tehran: Islamic Studies Institute of Tehran University [in Arabic].
- 58) Zargariyān, Ṭahā (1401 SH/2022). Bāzḵvānī-ye Diyāh-ye Manāfe‘-e Nāšī az Šekastan-e Sar dar Qānūn-e Mojāzāt-e Eslāmī [Review of the Blood Money for Benefits Resulting from Head Fractures in the Islamic Penal Code]. Našriye-ye Feqh-e Pezeškī [Journal of Medical Jurisprudence], 14(44), pp. 1-11. doi: 10.22037/mfj.v14i44.39009 [in Persian].
- 59) Zerā‘at, ‘Abbās & Šahrābādī, ‘Alī (1396 SH/2017). Šarṭ-e Mabsuṭ-e Qānūn-e Mojāzāt-e Eslāmī; Mabḥaṭ-e Deyyāt [The Elaborate Condition of the Islamic Penal Code; The Chapter on Diyāt] (Vol. 5) (1st ed.). Tehran: Jangal [in Persian].

